

De Johanni(e)ter Orde in Nederland (16)

Tom Versélewel de Witt Hamer

De Commanderij Warffum wordt voor het eerst genoemd in het jaar 1284, wanneer bisschop Everhard van Munster aan de Johannieter Commanderij van Steinfurt (Duitsland) landerijen bij de Groningse plaats Winsum verkoopt, inclusief alle daarbij behorende rechten en inkomsten. Daarbij bepaalde hij dat dit alles de Commanderij Warffum tot nut zou zijn. Tegelijkertijd verleende hij de Commanderij Warffum het patronaatsrecht [recht om de pastoor te benoemen] van de (parochie)kerk te Winsum. In het visitatieverslag van de Orde uit 1495 lezen we dat er toen zestig nonnen woonden, die allen de canonieke getijden lazen. En uit het visitatieverslag van 1540 blijkt dat er toen in het nonnenklooster (*preceptoría virginum*), behalve vier priesters, circa tachtig nonnen woonden, die mantel en kruis van de Orde van Sint Johannes droegen. Hiermee was de Commanderij Warffum in Groningen het grootste klooster dat de Orde in ons land gehad heeft.

Boerderij 'Warffumer klooster' op de plaats waar de commanderij Warffum gestaan heeft. Op de plek van het weiland op de voorgrond was het kerkhof van het voormalige klooster.

De commanderij Warffum wordt ook genoemd in een oorkonde uit het jaar 1319 waarin te Groningen door abt Robertus van Selwerd, Ludolphus van Gronebeker, prefect van Groningen, frater Eppo, pastoor van de kerk in Winsum, en enkele anderen waaronder de commandeur van Warffum, wiens naam echter onvermeld blijft, uitspraak gedaan werd in een al lange tijd bestaand geschil tussen de balijer van Steinfurt, Hinricus van Selbach, en de vier Johannieter com-

manderijen in de Groninger Ommelanden: Warffum, Wijtwerd (bij Usquert), Oosterwierum (bij Delfzijl) en Goldhoorn (bij Finsterwolde). Hierbij werd bepaald dat de Ommelander commanderijen, die formeel onder de Duitse balije Steinfurt ressorteerden, enige mate van zelfbestuur kregen door in voorkomende situaties zelf een nieuwe commandeur te mogen kiezen, die dan nog wel formeel door de balijer van Steinfurt bevestigd diende te worden. Als compromis

Commanderij Warffum

tussen de balijer en de commandeurs van de Ommelander ordehuizen werd het ambt van 'Fries commissaris' ingesteld. Dit ambt werd bij toerbeurt vervuld door één van de zittende commandeurs die als een 'primus inter pares' optrad tussen de commanderijen en de balije Steinfurt, met name daar waar het juridische aangelegenheden betrof.

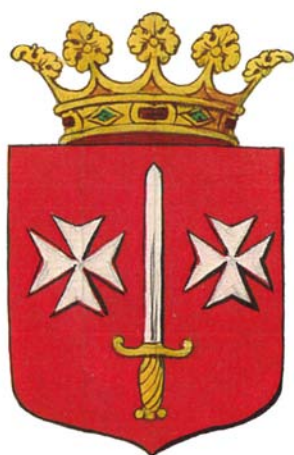
> De visitatie van 1495

Uit het visitatieverslag van 1495 blijkt dat de Commanderij Warffum een vrouwenklooster was. Zoals we al eerder zagen, bezat de Johannierter Orde in de Nederlanden vier vrouwenkloosters: één in Kerkwerve op Walcheren in Zeeland en drie in de Groninger Ommelanden, waar Warffum er dus een van was. De heren visitatoren togen niet zelf naar Warffum, maar lieten zich in Steinfurt door de balijer informeren over de situatie in de Ommelander commanderijen. Waarschijnlijk had dit te maken met tijdgebrek. De visitatie van het groot-prioraat Duitsland, waartoe de Ommelander commanderijen behoorden, moest afgerond zijn vóór de vergadering van het Generaal Kapittel van de Orde op Rhodos, die op 1 september 1495 gehouden werd. De heren visitatoren arriveerden echter pas op 23 augustus in Steinfurt, waar zij zich waarschijnlijk in haast hebben laten informeren over de commanderijen die onder deze balije vielen. In het visitatieverslag valt dan ook niet meer te lezen dan dat een zekere Rodulphus de Laege op dat moment commandeur van Warffum was. Hij woonde er samen met twee ordekapelaans en zestig nonnen, die allen de canonieke getijden lazen. Vanwege de

onvolledigheid van deze informatie verlangde het Generaal Kapittel in 1501 nadere gegevens over de Commanderij Warffum. Door de voortdurende strijd tegen de Turken had het Generaal Kapittel dringend behoefte aan geld en daarom moest de belasting aan onder meer de Ommelander commanderijen opnieuw worden vastgesteld.

> De visitatie van 1540

Op zaterdag 3 juli 1540 arriveerden vanuit Sneek frater Joseph de Cambianis, een ordelid van de Italiaanse 'tong' en frater Anastasius Smalcz, commandeur van Schleusingen en Weissensee (Duitsland), als visitatoren in Warffum, waar zij anderhalve dag zouden blijven. Uit het visitatieverslag wordt nogmaals duidelijk dat de Commanderij Warffum een vrouwenklooster was. De nonnen stonden onder leiding van een priorin, die *Geburgia* heette. Niet aan de commandeur, *Hermannus van Deventer*, maar aan zuster Geburgia en de overige nonnen werd de visitatiebul voorgelezen; kennelijk werd de priorin gezien als het hoofd van de commanderij. Toen de heren visitatoren zuster Geburgia vroegen alle boeken en geschriften betreffende de in- en uitgaven van de commanderij te tonen, gaf zij Hermannus van Deventer opdracht aan dit verzoek te voldoen. Over haar 'rol' lezen we verder in het visitatieverslag dat op het moment dat een priorin sterft, het de andere nonnen zijn die een nieuwe priorin kiezen. Deze priorin wordt door de balijer van Steinfurt bevestigd en dus niet door de commandeur, die kennelijk een ondergeschikte rol in het vrouwenklooster had.

Links het oude wapen van de gemeente Warffum, waarin ter herinnering aan de Johannierter Commanderij het achtpuntige Ordekruis is opgenomen. Na de gemeentelijke herindelning is de gemeente Warffum in 1990, net als de gemeente Usquert, waar zich de Johannierter commanderij Wytwerd bevond, onderdeel geworden van de nieuwe gemeente Eemsmond. Zowel Usquert als Warffum voerden een Johannieterkruis in hun gemeentewapen, wat er toe geleid heeft dat ook in het nieuw ontworpen wapen van de gemeente Eemsmond een Johannieterkruis is opgenomen (rechts).

Over het ordehuis werd niet veel gezegd; het was gelegen op een verheven terrein in de buurt van de rivier 'Armasi' [Eems] en omgeven door een grachtenstelsel, waar men niet zomaar overheen kwam. De afstand tot de stad Groningen bedroeg vier uur.

> Bewoners

Van zo'n elf commandeurs van de Commanderie Warffum zijn de namen en globale ambtstermijnen bekend. De eerste commandeur van wie de naam bekend is, is frater Syeko uit 1399. In 1484 was een zekere Roelof commandeur; hij wordt in 1490 in een oorkonde aangeduid als: *'meyster Roleff op ter Lanen, comenduer toe Werffum, commissarius van der orden'*. Hieruit blijkt dat deze Roelof zowel jurist als Fries commissaris was. In 1508 waren Herman, commandeur (waarschijnlijk dezelfde als de hiervoor genoemde Hermannus van Deventer) en heer Henrick van Zwolle, *'medepriester to Werffummer cloester [klooster]'*, mede-executeurs van het testament van Johan van der Velde, overleden pastoor van de parochiekerk van Warffum. De afwikkeling van dit testament ging niet zonder slag of stoot, waarbij een commissie van diverse parochiepastoors benoemd werd om het geschil op te lossen. Aan de Commanderie Warffum werden daarbij vier tweejarige stieren en *'die boeken Hugonis super Bibliam'* toegewezen, waarmee bedoeld werd de bijbel met commentaren van Hugo de Sancto Caro. Waarschijnlijk vanwege de lange ambtstermijn (circa 1508-1545) komen we Hermannus van Deventer geregeld in 'de akten' tegen. Dat hij

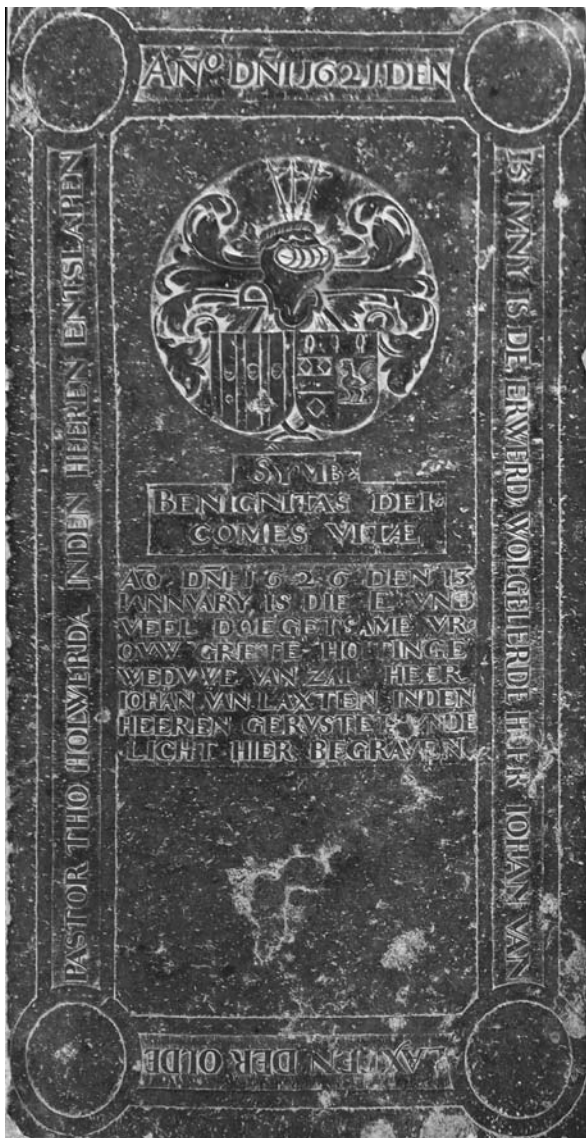
als commandeur een belangrijke positie innam, blijkt wel uit het feit dat hij in 1514 de afgevaardigde was van de Ommelander prelaten in de onderhandelingen inzake een twist over de eigendomsrechten van de Ommelanden tussen hertog Georg van Saksen en graaf Edzard van Oost-Friesland. Ook blijkt hieruit dat het steeds de commandeur is die de commanderie juridisch en politiek naar de buitenwereld vertegenwoordigt, terwijl we hiervóór zagen dat binnen het klooster waarschijnlijk de priorin het voor het zeggen had. Wel moet vermeld worden dat ook de zusters vanaf circa 1500 in de officiële stukken steeds zichtbaarder voor hun convent naar voren treden en dus ook voor de buitenwacht bij de besluitvorming inzake rechtshandelingen betrokken blijken.

Twee andere commandeurs die het vermelden waard zijn, waren Rutgerus van Lynden en Joannes Apherdianus. De eerste behoorde samen met de commandeur van Oosterwierum, Hieronymus Eminga, tot de afgevaardigden van Ommelanden, die op 1 november 1577 in de stad Groningen een landdag hielden. Vanwege een geschil met de stad Groningen werden de afgevaardigden gevangen gezet, welk lot de beide Johannieten commandeurs ontsprongen. Zij werden door de stad aangewezen als onderhandelaars tussen de gevangengenomen 'Ommelander heren' en het stadsbestuur. Toen de Ommelander prelaten op 3 maart 1579 de Unie van Utrecht aannamen, was het Rutger van Lynden die als commandeur van Warffum het stuk tekende.

Donaten

Uit een bewaard gebleven getijdenboek uit 1505, geschreven door een van de zusters van de Commanderie Warffum, blijkt dat de Orde zogenaamde 'donaten' kende. Een donaat was iemand die al haar (in dit geval ging het om een vrouw) bezittingen aan de Orde schonk en als tegenprestatie haar hele leven in het klooster onderhouden werd. De Orde van Malta kent heden ten dage nog steeds een categorie leden met de naam donaat. Het betreft in de hiërarchie van de Orde de laagste categorie leden. Een donaat is nog steeds een man of vrouw die zich aan de Orde verbindt door een substantiële schenking aan de Orde te doen. Deze categorie leden is te herkennen aan het zogenaamde 'driekwart kruis': het achtpuntige ordekrus waarvan de bovenste arm ontbreekt.

Grafsteen van Griete van Hoijtinghe, voormalig non in het klooster Warffum. Stephanuskerk Holwierde.

naar het refugium [stadshuis] in de Boteringestraat gegaan om het oorlogsrumoer op het platteland te ontvluchten. De stad Groningen werd door de Staatse troepen van prins Maurits belegerd en zo in het nauw gebracht, dat zij zich moest overgeven. Op 19 juli 1594 stuurde de stad elf gemachtigden naar de prins in het legerkamp buiten de stad om over de voorwaarden van de overgave te onderhandelen. Onder hen was commandeur Joannes Apherdianus, die namens de geestelijkheid op 23 juli het Tractaat van Reductie tekende, een binnen de historie van de stad Groningen memorabel document.

In de akten komen we door de jaren heen ook namen tegen van enkele broeders en zusters van de Orde die in het klooster geleefd hebben, alsook van enkele priorinnen. Ook komen we namen tegen van lekenbroeders en -zusters, het bedienend personeel. In een archiefstuk uit 1610 wordt Griete van Hoijtinghe genoemd, *'gewesene keldersche in den convente van Warffum'*: gewezen keldermeesteres van het klooster Warffum. De keldermeester - en pas in veel latere tijd de keldermeesteres - was de 'econoom' van het klooster. Hij/zij hield het toezicht op de uithoven [kloosterboerderijen], was verantwoordelijk voor het onderhoud aan de gebouwen en voor alle voorraden. Het was een van de belangrijkste functies binnen de kloostergemeenschap. In een lijfrentebrief uit 1601 wordt Griete van Hoijtinghe aangeduid als *'medesuster'* van het klooster Warffum. In het hiervoor genoemde jaar 1610 was zij geen zuster meer, maar inmiddels getrouwd met de predikant Johan (van) Laxten te Holwierde. Griete van Hoijtinghe was afkomstig uit Zuid-Laren, alwaar haar familie in de kerspelkerk - een zogenaamde vicarie - een eigen altaar bezat, dat bediend werd door de priester Johan Laxten, de latere echtgenoot van 'zuster' Griete van Hoijtinghe! Zowel Griete, gestorven op 13 januari 1626, als haar man en zoon liggen in de kerk van Holwierde begraven, alwaar hun grafzerk nog terug te vinden is. Voor zover bekend is dit de enige bewaard gebleven zerk van een (weliswaar voormalig) Johannieter non.

Joannes Apherdianus komen we voor het eerst tegen in een oorkonde uit het jaar 1587. Over hem is bekend dat hij op 24 juni 1589, het geboortefeest van Johannes de Doper en dus een belangrijke feestdag voor de Orde, bezoek kreeg van de abt van het klooster Rottum, Bernard Mensens. De beide prelaten schijnen in de beste stemming bijeen geweest te zijn. Tenminste, de abt van Rottum kwam nogal vrolijk, misschien zelfs te vrolijk (*'paulo hilarior'*), thuis en kreeg een zodanige ruzie met zijn prior, dat er een vechtpartij ontstond, waarbij zelfs bloed vloeide! In 1594 bevond Joannes Apherdianus zich in de stad Groningen. Misschien was hij met de kloosterzusters

De Commanderij Warffum heeft enige bekendheid gekregen vanwege het feit dat de nonnen boeken

schreven, waarvan één getijdenboek uit 1505 bewaard gebleven is. Het boek werd geschreven door zuster Aleidis Reineri in opdracht van zuster Christine Bruchters, *donate* in de Commanderij Warffum. Een *donate* [vrouwelijke vorm van *donaat*] was iemand die al haar bezittingen afstond aan het klooster en verder haar gehele leven door het klooster onderhouden werd. Het getijdenboek is versierd met miniaturen van de hand van zuster *Kunnegundis*.

Vanwege de gevolgen van de Reformatie besloten de 'Staten van Stadt ende Ommelanden van Groningen' in 1597 dat de commandeur van Warffum zonder toestemming van de provincie geen nieuwe conventualen [kloosterlingen] mocht aannemen, waardoor er een sterfhuisconstructie ontstond. Omdat de bezittingen van de commanderij in beslag genomen waren, keerde de provincie als tegemoetkoming aan de nog aanwezige kloosterlingen een zogenaamde alimentatie uit. Zo weten we dat er in 1611 nog achttien personen in het klooster woonden en in 1623 nog twaalf. Wanneer de laatste kloosterling het klooster verlaten heeft, is niet bekend.

> Bezittingen

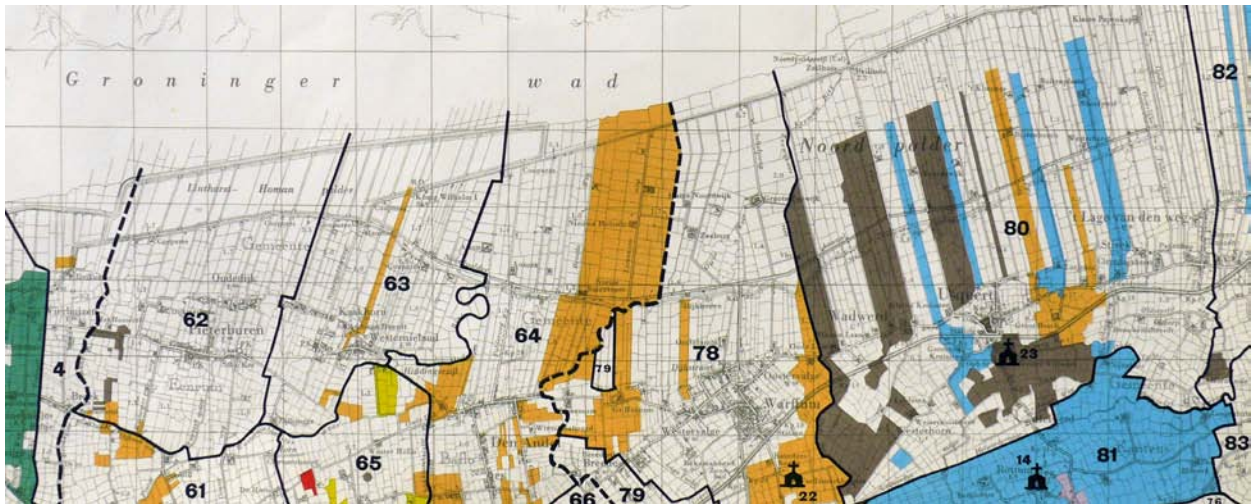
De Ommelander commanderijen leken veel op grote boerenbedrijven, waarvan de bewoners zoveel mogelijk in hun eigen onderhoud probeerden te voorzien. Lekenbroeders [zij die geen kloostergeloften hadden afgelegd] maakten zich verdienstelijk als landbouwers, veetelers en ambachtslieden. Lekenzusters hielden zich voornamelijk met het huishoudelijk werk bezig. Het grondbezit, dat door de eeuwen heen gestaag toenam, vormde de economische basis van de commanderij. Wanneer iemand in de Orde toetrad en de kloostergeloften aflegde, stond hij/zij daarmee zijn/haar aardse bezittingen af aan de commanderij. En wanneer ouders hun dochter als non in Warffum lieten opnemen, betaalden zij naar vermogen een 'bruidsschat'. Ook lekenbroeders en -zusters stonden bij hun intrede in het klooster hun bezittingen af. Het grondbezit groeide niet alleen door schenkingen, maar er werd geregeld ook land gekocht of geruild. Een klein gedeelte van het totale grondbezit, het zogenaamde 'corpusland', exploiteerden de kloosterlingen zelf om in hun eigen levensbehoeften te voorzien. Verreweg het grootste gedeelte werd verhuurd.

Volgens het visitatieverslag van 1540 bedroegen de

Pagina uit een getijdenboek, geschreven in het klooster Warffum, 1505; (Nationale Bibliotheek Hongarije).

inkomsten van de commanderij 800 goudgulden uit verhuur van akkers, hooi- en weilanden, die gedeeltelijk rondom het klooster lagen en gedeeltelijk in omringende plaatsen: Usquert, Breede, Den Andel, Tinallinge, Baflo, Ranum, Obergum, Winsum, Stitswerd en Noorddijk. Opmerkelijk is dat de commandeur de heren visitatoren geen antwoord kon geven op hun vraag hoeveel landerijen het betrof en wat hun afmetingen waren. Kennelijk was de registratie niet geheel op orde. Uit eigen landbouwbedrijf hadden de kloosterlingen ongeveer 500 mud gerst, dat gebruikt werd voor het brouwen van bier voor de nonnen en om 's winters de beesten te voeren, en 400 tot 500 mud haver, waarvan niets verkocht werd, omdat alles in het klooster gebruikt werd. De kloosterlingen hadden ongeveer 100 koeien, die hun veel kaas en boter opleverden.

Het commanderijcomplex bestond tot 1610 uit verschillende gebouwen, onder andere het 'lange huis', de 'schuijre' [schuur], het 'brouhuijs' [brouwerij] en de 'poorte'. In dat jaar werd het klooster opgeheven en werden de gebouwen verkocht. Van het complex is niets bewaard gebleven. De commanderij lag op een wierde ten zuidoosten van het tegenwoordige dorp Warffum. Op zestiende-eeuwse kaarten wordt het dorp wel aangeduid als Warfumburen en de commanderij als Warf(f)um. Vanwege haar ligging dicht bij de Waddenzee leed de commanderij veel schade

door overstromingen. Het huis was zeer goed gebouwd en omgeven door grachten, die men alleen met een bootje kon oversteken. Waarschijnlijk stond de kloosterkerk op de westelijke helft van de wierde, want daar was - zo blijkt uit de vondst van veel beenderen en doods-kisten - het kerkhof.

De commanderij bezat twee 'voorwerken' [kloosterboerderijen]. Eén, GrootHoysum geheten, lag ten westen van Warffum. Het andere lag in de buurt van Winsum. In de inleiding werd al genoemd dat de commanderij het patronaatsrecht van de kerk in Winsum bezat. Blij-

kens een oorkonde uit 1531 trad 'broeder Herman van de Deventer, commanduer to werffum' op als kerkvoogd te Stitswerd. Waarschijnlijk bezat de commanderij Warffum ook het patronaatsrecht van de parochiekerk aldaar, welk ambt van pastoor dan vermoedelijk door een priester van de Orde werd uitgeoefend. Het klooster bezat verder een stadshuis (refugium) in de stad Groningen, dat we voor het eerst

Afb. boven: grondbezit commanderij Warffum (in bruin), nr. 22. Nr. 23 is de Johannier commanderij Wijtwerd bij Usquert met grondbezit (in grijs); Historische Atlas Groningen. Afb. links: kerk te Stitswerd.

in een oorkonde uit 1393 tegenkomen. Er is dan sprake van een hofstede van het *Vrouw Sijwenconvent*, dat gelegen lag binnen het vierkant tussen de huidige Zwanestraat, de Oude Boteringestraat, de Muurstraat en de Oude Kijk in 't Jatstraat. In een rekeningenboek uit het jaar 1610 is sprake van een 'behuesinge in Boeteringestrategie': een huis in de Boteringestraat.

In 1535 werd het klooster bijna geplunderd door een groep wederdopers onder leiding van een zekere Jacob Kremer uit Winsum. Met hulp van de stadhouder van Groningen werd de aanval echter afgeslagen. Jacob Kremer werd in Groningen ter dood veroordeeld. Het vonnis van onthoofding werd voltrokken bij de commanderij in Warffum.

> Het einde

Hiervóór is al vermeld dat de Staten van Stad en Lande in 1597 ten gevolge van de Reformatie besloten hadden dat er in de commanderij geen nieuwe kloosterlingen meer mochten worden aangenomen. Het zag er even naar uit dat de bezittingen van de Groninger commanderijen ongemoeid zouden worden gelaten, ondanks dat de stad Groningen erop uit was beslag op de Johannieten bezittingen te leggen. Er volgde een jarenlang getouwtrek. In 1609 zond de stad enkele gedeputeerden naar het Warffumer klooster, om een inventaris op te maken van de bezittingen. De priorin van het klooster, Geze Jorryens, had echter de hulp ingeroepen van enkele Ommelander jonkers, waaronder de buurman van de commanderij, Johan Sickinghe, die de 'Warffumborg' bewoonde. Johan Sickinghe, die het klooster een warm hart toedroeg, heeft zijn best gedaan om de Commanderij Warffum uit handen van Stad en Lande van Groningen te redden. Maar ook hij kon niet verhinderen dat

de kloosterbezittingen in 1610 aan de provincie vielen, wat het einde van de Commanderij Warffum betekende. Van de kloostergebouwen is niets meer bewaard gebleven. Op de plek waar de commanderij gestaan heeft, aan de tegenwoordige Kloosterweg 2, staat nu een in 1814 gebouwde boerderij met de naam 'Warffumer Klooster'.

Belangrijkste bronnen:

- Noordhuis, G.F.: De Johannieten in Stad en Lande, 1989.
- Winter, J.M. van: Sources Concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th Centuries, 1998.
- Wiersum, E.: Een boedelbeschrijving in het Warffumer Klooster, in Groninger Volksalmanak 1925.

Het bloed kruipt Sickinghe

In de jaren 1609/1610 bood de buurman van de Commanderij Warffum, Johan Sickinghe, die de Warffumborg bewoonde en het klooster een warm hart toedroeg, hulp om te voorkomen dat de bezittingen van de commanderij door de provincie Groningen geconfisqueerd zouden worden. Deze Johan Sickinghe leefde van omstreeks 1576 tot 1652 en was vanwege zijn vele functies een krachtig figuur in de Ommelanden. Hij is een rechtstreekse voorvader van de huidige Kanselier van de Johanniter Orde, Eilko Sickinghe.